

Činnost individua, a tedy i strukturace veškerého jeho času, a proto i způsob využití volného času se nám představuje nejen ve své jevové podobě individuálních rozhodnutí, ale také a především jako výsledek různých vlivů a přímo i tlaků sociálního prostředí.

Sociologie nikdy nepřistupuje k člověku jako k izolované jednotce vyjmuté z kontextu sociální situace, ale analyzuje jeho jednání vždy ve vztahu k historicky konkrétním společensko-ekonomickým poměrům.

Při výzkumu volného času se proto nutně musíme zaměřovat nejen na individua, ale také na základní skupiny, v nichž se volný čas odehrává. Na první pohled je jasné, že takovou základní skupinou volného času je rodina. Rodina není jen pouhým „prostorem“ pro uskutečňování potřeb spojených s prožíváním volného času. Jak říká Max Kaplan, aktivity volného času fungují v rodině zčásti jako činitel pro rozvoj společných názorů a postojů¹ a spoluvytvářejí tak přímo rodinné vztahy i osobnost jednotlivců.

Všechny výzkumy volného času poukazují jednoznačně na skutečnost, že převážná část volného času jednotlivce je trávena společně s ostatními členy jeho rodiny. Diference mezi jednotlivými zeměmi nejsou sice zanedbatelné, ale zásadně pro všechny tyto společnosti platí, že většine aktivit jsou přítomni zbývající členové rodiny nebo alespoň některý z nich.²

U nás žije v domácnostech rodinného typu kolem 80–90 % populace, tj. její převážná většina. Tento údaj platí nejen celostátně, ale potvrzují ho, i přes všechna specifika, výsledky výzkumu „Volný čas ostravského obyvatelstva“, který nám slouží jako základní zdroj empirických

údajů pro tyto naše úvahy. Domov, v němž žijeme a jenž nás odděluje od práce a zaměstnání, představuje jen v zanedbatelné míře jednu osobu. Ve výběrovém souboru ostravského výzkumu volného času bylo pouze necelých 7 % respondentů, kteří žili v domácnostech jednočlenných, tj. sami. Většina respondentů žila naopak v domácnostech rodinného typu, dokonce větší část, než je tomu v celostátním měřítku. Zároveň je ovšem výběrový soubor ve srovnání s údaji o celé ostravské populaci charakterizován nižším procentem jednočlenných nerodinných domácností. Předpokládáme, že toto zkreslení je způsobeno formou výběru — jednotkou výběru byl jednotlivec, nikoli domácnost.³

V rodině ovšem ani zdaleka neplatí princip stejnosti, a tedy i rovnosti. Pro každou rodinu je typická různost pohlaví, věku, zaměstnání apod. jejích členů. V rodině se uskutečňují různé role v závislosti na struktuře rodiny a její celkové situaci. Role rodiče, partnera, dítěte, prarodiče, sourozence a další jsou vždy specifickými rolemi, jež také určují do určité míry prostor i míru svobody pro naplnění času, jenž může být člověkem využit.

Různost rolí a pozic v rodině dokumentuje tradičně známá skutečnost, že ženy mají méně volného času, že mohou jen relativně méně času věnovat samy sobě, svým vlastním zájmům. Podle zjištění výzkumu volného času ostravského obyvatelstva mají muži o 10,8 hodin týdně více volného času než ženy, a i když mají skutečnou pracovní dobu o 7,3 hodiny delší než zaměstnané ženy a jezdí o 1 hodinu déle do zaměstnání, pečují zároveň o 15 hodin týdně méně o domácnost než ženy.⁴ Domácnost jako systém aktivit doplňujících proces reprodukce o péči, již

¹ Max Kaplan, *Toward a Theory of Leisure for Social Gerontology*, in: R. W. Kleemeier, ed., *Aging and Leisure*, Oxford University Press, 1961, s. 399.

² Laszlo Cseh-Szombathy, *International Differences in the Types and Frequencies of Social Contacts*, s. 10, in: *The Use of Time, A Cross-National Comparative Survey of Daily Activities of Urban and*

Suburban Populations in Twelve Countries, Editor-in-Chief: Alexander Szalay, 1969.

³ Podrobněji viz B. Filipcová a kol., *Sociologický výzkum města Ostravy. Výzkum volného času*, svazek 32, Rodina a volný čas, s. 158–164.

⁴ B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 29, *Časový snímek*, s. 34.

rodina udržuje svou existenci na určité hmotné a kulturní úrovni spotřeby, je stále ještě doposud údělem ženy. Různost rolí se naopak projevuje ve větším množství volného času mužů, kteří se mohou více věnovat i takovým aktivitám, jež s rodinným životem mají velmi málo společného. Návštěva hospody, restaurací, vináren, účast na sportovních utkáních a různé koníčky tvoří zvláštní doménu mužů.⁵

Zatím nám však jde spíše jen o příklad než o popis celého problému rolí a jejich vlivu na strukuraci volného času individua. Problém se totiž komplikuje v obecné rovině ještě více, když uvážíme, že řadu činností vykonávají členové rodiny společně. A navíc rodina není jen skupinou náhodně vzniklou, ale je skupinou zcela zvláštní, jež by měla přímo uspokojovat některé nejdůležitější hodnoty a potřeby svých členů.

Vzniká tedy otázka uvedená v titulu — je rodina pospolitostí volné chvíle? Je rodina jen pouhou skupinou, pouhým sociálním „prostorem“ volného času člověka, nebo je ještě něčím víc? Nacházejí lidé v rodině uspokojení v aktivitách, jež realizují s ostatními členy rodiny nebo pro ně? Je komunikace a interakce mezi členy rodiny sama o sobě určitou hodnotou, jež je činí smysluplnými samy o sobě?

Esejistická představa A. Mauroise nás předem zrazuje od kladné odpovědi: „Představte si rodinný večer. Otec, rozložen v křesle, čte svoje noviny anebo dříma. Matka plete a se svou starší dcerou probírá tři, čtyři témata, která zachmuřují celý její život, život hospodyně. Jeden syn čte detektivní román a propěvuje si, druhý rozkládá kohoutek vodovodu. Třetí si hraje s rádiovými vlnami, chytaje koncerty a přednášky... To všechno není dohromady dobře sladěno. Hluk přístroje ruší otce v četbě nebo ve spaní. Matce je smutno z otcova mlčení. Řeči matky a dcery dráždí syny...“⁶ Nejde v tuto chvíli vůbec o to, jakou rodinu si autor představuje a jaké role přisuzuje jejím jednotlivým členům. Ani A. Maurois však nesetrvává u odpovědi jednoznačně záporné.

Rozhodně nás předem varuje před romantizací interpretace výsledků našeho výzkumu.

Kaplan rovněž upozorňuje na nebezpečí zjednodušení, jestliže se z pouhého faktu, že některé věci se dělají společně, usuzuje, že je to to, co má být, že tedy jde o skutečnou pospolitost. Celkem správně poukazuje na to, že právě společně vykonávané aktivity mohou být zdrojem konfliktů a také jimi často jsou.⁷

Ostravský výzkum ukazuje, že mezi nejoblíbenější aktivity volného času patří posezení s rodinou (dělá s oblibou 43 % dotázaných), věnování se dětem (42 %), výlety, procházky, turistika (39 %), sledování televize (38 %). Budeme-li považovat aktivitu, respektive její frekvenci a oblibu za určitý indikátor hodnoty, můžeme říci, že rodinné aktivity, volný čas trávený jako výhradně rodinný čas, jsou jednou ze subjektivně nejzávažnějších komponent volného času ostravského občana.

Na základě spíše extenzivního výzkumu, jímž náš výzkum byl, nemůžeme zajisté proniknout zcela do hloubky problému, do jeho složité intimity. Avšak i tento výzkum nám ukazuje určité vodítko k závažnějším závěrům.

Lidé věnují například velmi mnoho času sledování televize. Ukazují to výzkumy z řady zemí⁸ a potvrzuje to — jak již bylo uvedeno — i náš výzkum volného času ostravského obyvatelstva.⁹ Rodina společně zasedá před obrazovku, společně sleduje program, má společný zážitek, jenž se může stát i společným tématem rozhovoru. Podle našeho výzkumu je to též jedna z nejoblíbenějších činností. A přesto v nás vznikají pochybnosti, zda to je právě projev určité pospolitosti či určité nutnosti.

Rodiče pečující o dítě nebo děti jsou vázání na domov, na jeho omezený prostor, v němž je možno dát děti spát, zaměstnat je jinou činností nebo je vzít k této aktivitě. Děti jsou pod nutným dohledem. Aktivita je tedy možná, rodiče mohou sledovat televizi. Výzkum ukázal, že jsou to právě rodiny s dětmi, kde je tato

⁵ B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 31, Analýza jednotlivých oblastí volného času, s. 84.

⁶ A. Maurois, *O lásce a přátelství*, Praha 1935, s. 50.

⁷ M. Kaplan, cit. dílo, s. 399.

⁸ Srovnej: L. Cseh-Szombathy, cit. dílo, s. 12.

⁹ Viz: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 29, *Časový snímek*, s. 110. „Ze všech aktivit volného

času připadá největší úsek volného času na umělecko-receptivní aktivity. V průměru zabírají respondentům 35 % jejich volného času, z celého časového fondu pak o něco více, než je 7 % — 12,5 hodin týdně.“ Základními složkami umělecko-receptivních aktivit jsou nepochoybne aktivity sledování televize a poslech rozhlasu.

aktivita zastoupena více než u ostatních, může jevit také jako určitá nezbytnost, typů rodin.¹⁰ jako kompromis.¹²

Můžeme tedy usuzovat, že sledování televize je nejen výsledkem vlastního přání a naplnění určité potřeby pohodlnosti, snadné dosažitelnosti zážitku, ale že je také výsledkem nutnosti, určitého znemožnění volby. Větší volnost rodinných vazeb by tedy pravděpodobně znamenala také i volbu jiných aktivit.

Podobně i další velmi oblíbené činnosti, jako jsou v případě ostravského výzkumu výlety, procházky a turistika, jsou určitou formou společné rodinné aktivity, jež poskytuje nejen určitý prostor pro realizaci potřeb dospělých členů rodiny, ale jsou mimo to také kompromisem, protože zároveň umožňují péči o děti.

Lidé si velmi dobře uvědomují, že věnování se rodině a dětem je jednou z funkcí volného času: plných 90 % dotázaných ji považuje za důležitou. Není překvapující, že nejčastěji ze všech jsou to vdaní a ženatí, kdož sdílejí tento názor. S věkem významnost této funkce spíše klesá. Velice zajímavé je také rozložení socioprofesionální příslušnosti. Při významnosti této funkce všeobecně jsou na prvním místě nekvalifikovaní dělníci a ženy v domácnosti, naopak nižší stupeň důležitosti přikládá této funkci volného času inteligence.¹¹

Toto vědomí je zvláště typické pro ty skupiny, jež se rodině a dětem v určitém smyslu věnovat i musejí. Týká se to nejen těch, kteří mají více dětí, ale i věkové skupiny v typickém rodičovském věku s menšími dětmi, týká se to žen více než mužů. Na druhé straně u sociálních vrstev s vyšším vzděláním, u nichž lze očekávat silnější naléhavost dalších potřeb, klesá tato funkce ve své významnosti.

Dalším nepřímým indikátorem omezujícího vlivu rodiny je i pocit nedostatku volného času, který opět postihuje více ženy než muže, ženaté a vdané více než svobodné, rodiče (zejména malých) dětí více než bezdětné. Tento známý pocit nedostatku času mimo jiné znamená, že lidé nemohou uskutečnit své potřeby, svá přání a že se jim tedy řada rodinných aktivit

Hledáme-li odpověď na otázku, zda je rodina pospolitostí volné chvíle, ukazuje se nám, že odpověď není jednoznačná. Výsledky výzkumu ukazují, že ve značné míře touto pospolitostí skutečně je. Lidé v ní nacházejí naplnění rodinné aktivity, vzájemné interakce a komunikace členů rodiny tvoří přirozenou determinantu volného času. Na druhé straně je však rodina pospolitostí volné chvíle v míře, jež přesahuje tyto potřeby, protože prostor volby je omezen a člověk se musí přizpůsobovat právě své rodinné situaci.

Mezinárodní srovnávací výzkumy volného času ukazují, že patříme mezi nejvíce rodinně orientované země.¹³

Avšak tento výsledek sám o sobě může znamenat i to, že ve způsobu trávení volného času u nás jsou vážná napětí. Stojí za úvahu položit si otázku, nakolik volný čas orientovaný na rodinu je z hlediska její stability funkční nebo spíše disfunkční. Zatím jsme tuto otázku v našem výzkumu neřešili, avšak z hlediska zvýšené rozvodovosti, pro Ostravu tak typické, by jistě stálo za úvahu podobný problém podrobněji zkoumat.

Souvislost způsobu trávení volného času a takzvaného „rozpadu rodiny“ je z hlediska empirického přístupu stále ještě neřešeným problémem. Mezinárodní srovnávací výzkumy například naznačují, že existuje výrazná pozitivní souvislost mezi množstvím volného času společně stráveného s manželským partnerem, popřípadě s dalšími příslušníky rodiny, a stabilitou rodiny.

Volný čas je však jen jedním z faktorů stability rodiny a z určitého hlediska je i jejím produktem. Na stabilitu rodiny působí také charakter sociálních interakcí mimo rámec rodiny. Patří mezi všeobecně známé zkušenosti, jež naznačují i tyto srovnávací výzkumy, že sociální kontakty a interakce mužů a žen ve volném čase (rozumí se mimo rámec rodiny) prokazují rovněž souvislost s dezorganizací rodiny. Předpokládá se, že v těchto kontaktech působí v podstatě pozitivně na

¹⁰ Srovnej: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Volný čas a rodina, s. 211–213.

¹¹ Srovnej: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Představy o volném čase, s. 61 an.

¹² Srovnej: B. Filipcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Představy o volném čase, s. 19–22.

¹³ Srovnej: Annerose Schneider, *Patterns of Social Interaction: International Comparison*, s. 20–21, in: *The Use of Time, A Cross-National Comparative Survey of Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*, Editor-in-Chief: Alexander Szalay, 1969.

stabilitu rodiny, jsou-li muži orientováni na kontakty s muži a ženy na kontakty s ženami. Zjištěná souvislost nemůže však být zaměňována se skutečnou příčinou tohoto jevu, souvislost nemůže nahradit vysvětlení. Souvislosti mezi typem sociálních interakcí (zda jsou z hlediska pohlaví homogenní či heterogenní) jsou ještě dále filtrovány působením typu rodiny – autoritativní nebo demokratické – a působením kulturních vzorů chování v rodinném soukromí, působením tradice a zvyků. Ostravská populace, jejíž skladba je charakterizována vyšším podílem neúplných rodin a poměrně vysokou rozvodovostí, by v budoucnu mohla být jedním z vhodných objektů šetření zaměřených právě na sledování uvedených souvislostí. Na druhé straně je vůbec sporné, zda tvrzení o významu homogenních nebo heterogenních sociálních interakcí (z hlediska pohlaví) pro rodinnou stabilitu můžeme vztáhnout na naši současnou společnost, pro kterou je typické odstranění bariér v kontaktech mezi muži a ženami (především ve výchově mládeže, dále v práci a zaměstnání apod.) a kde i naprostá většina zájemových, společenských i politických organizací jsou organizacemi pro muže i ženy a celkový způsob života společnosti je charakterizován snahou po zrovnoprávnění obou pohlaví. V této souvislosti, zdá se, je potom důležitější sledovat, zda procesy sblížující sociální interakci mužů a žen jsou provázány takovými tendencemi v soukromém životě rodin a manželských partnerů, pro které je typický požadavek trávit více volného času s manželským partnerem.

Můžeme snad ale formulovat hypotézu, že přílišné množství volného času tráveného doma stejně jako přílišné množství volného času tráveného mimo domov vedou k napětí uvnitř rodiny. Stojí tu tedy z hlediska prognostického otázka míry, jež vykazuje meze rodiny jako pospolitosti volné chvíle. Z hlediska sociotechnického se otázka přeměňuje v praktický problém, jak sejmout z nositelů pečovatelských rolí v rodině onu nadměrnou část rodinných aktivit, jež přesahují autentické potřeby rodinného života.

Problém autenticity lidských potřeb nelze ani řešit jinak než za pomoci analýzy funkcí rodiny a jejich transformace. Po-

jem funkce hraje mimořádnou roli v celé teorii rodiny a tvoří základní východisko pro analýzu jednotlivých vývojových fází tohoto specifického sociálního útvaru. Funkce rodiny vyjadřuje její místo ve společenském systému. Je empiricky postižitelná také určitými specializovanými činnostmi, jež jsou důležité z hlediska reprodukce a vývoje společnosti. V tomto smyslu hovoříme o společenské funkci rodiny. Obdobně bychom mohli hovořit o individuálních funkcích rodiny, jež jsou opět soustavou specializovaných činností, důležitých pro uchování a rozvoj člověka. Často pak hovoříme o vnějších a vnitřních funkcích rodiny.¹⁴

Analýza funkcí rodiny ve společnosti je ovšem něco jiného než funkcionalistický přístup k problému rodiny, protože analýza funkcí rodiny přímo ukazuje na jejich vnitřní rozpornost, na jejich vzájemné konflikty. Funkcionalismus ve své čisté podobě není schopen postihnout vnitřní konfliktnost jednotlivých funkcí určitého celku. Z existence nějakého sociálního celku, jakým je například rodina, usuzuje ahistoricky a nedialekticky na vzájemnou komplementaritu a vyváženost funkcí. Marxistický přístup pod jevovou rovnováhou existence shledává rozpory a tendenci ke změně, vyplývající z fungování určitého celku. Analýza funkcí nás vede k odhalení objektivního základu požadavků, jež jsou vůči rodině vznášeny. Ukazuje nám možné konflikty různých typů očekávání formulovaných členy rodiny nebo různými společenskými institucemi. Na reálně existující konflikty ukázal například B. Engels ve své analýze buržoazního typu monogamie.

Vnější společenské funkce rodiny velmi úzce souvisejí s typem společensko-ekonomické formace, s hospodářskou, technickou, kulturní i politickou kvalitou společnosti. Přitom vzájemné vztahy mezi společností a rodinou jsou velmi komplikované, protože se rodina často živelně adaptuje na nové podmínky podle své dosavadní struktury a tradice, zatímco společnost klade jiné požadavky. Takovým příkladem poměrně obtížné adaptace rodinných funkcí explicitním požadavkům společnosti je nejdůležitější funkce rodiny – reprodukce obyvatelstva.

Můžeme zde uvést dva zcela protichůd-

¹⁴ V. Fišerová, *Referát na I. celostátní konferenci čs. sociologů*, Sociologie 66, Svoboda 1968, s. 139.

né příklady. Zlepšení lékařské péče přineslo takové snížení úmrtnosti, že společnost v rozvojových zemích požaduje od rodiny snížení počtu dětí v rodině a spíše vyžaduje orientaci na kvalitu potomstva. Zcela paradoxně se stejný problém objevuje v některých zemích se značně vysokým stupněm industriálního rozvoje, kde rodina, vzhledem k hlubokým strukturálním změnám, sice zřejmě dočasně, avšak drasticky snižuje počet dětí, zatímco společnost si žádá udržování alespoň určitého populačního optima. Tyto problémy ve schopnosti rodiny plnit společenské funkce se ovšem promítají do celé řady dalších oblastí a jsou výrazem pochopitelných a vysvětlitelných rozporů ve společnosti.

Rodina plní řadu funkcí a jejich typologie je stále předmětem úvah a diskusí, jimiž se článek zaměřený na problémy volného času nemůže zabývat. Povšimněme si jen těch hlavních funkcí, které mají vztah k volnému času, a ilustrujme si některé vzájemné souvislosti změn ve funkcích rodiny a změn ve volném čase.

Hospodářská funkce rodiny prošla během doby nejpronikavějšími změnami, jež jsou samy o sobě zdrojem vzniku sociálního jevu zvaného volný čas. Rodina postupně přestala být výrobní jednotkou a stala se jednotkou spíše spotřební, kde je jen dokončován celkový reprodukční proces. Výroba si vytvořila vlastní soustavu společenských vztahů a rodina se v průmyslové společnosti stala postupně spíše skupinou mimopracovního času. Tento vývoj však rodinu postihl více než cokoli jiného, protože z jejího vlastního hlediska jí zůstala jen jedna, a to ještě menší část času, který jí dříve patřil celý. V historii rodiny můžeme pozorovat její neustálé úsilí získat z onoho času práce zpět stále větší díl, protože všechny její ostatní funkce se musely stěsnat do velmi úzkého rámce mimopracovní doby. Toto úsilí se projevovalo jak bojem námezdních dělníků za zkrácení pracovní doby, tak i nelegálním pronikáním potřeb rodiny do času práce. Důkazem těchto stále se prosazujících tendencí je i to, že jako motivační stimuly pro pracovní výkon se stále nejlépe osvědčují stimuly spojené se sférou rodinných potřeb. Je pochopitelné, že vyšší zaměstnanost žen zvýšila i tuto dlouhou tendenci jako výraz tlaku nutnosti.

Bylo by možné věnovat se mnohem podrobněji hospodářské funkci rodiny, kdybychom se mohli řídit jen hlediskem významnosti. Povšimněme si však ještě jedné důležité skutečnosti. Plnění hospodářské funkce rodiny totiž ovlivňuje a často přímo podmiňuje funkce ostatní. Funkce reprodukce obyvatelstva, uspokojování potřeb jejích členů, sociální funkce apod. jsou závislé na tom, nakolik rodina vykonává hospodářské činnosti, tj. nakolik uvolňuje svůj volný čas ve prospěch času práce. Individuální významnost jednotlivých potřeb členů rodiny se transformuje v rozhodnutí, kolik příslušníků rodiny bude zaměstnáno, zda bude pracovat žena, zda dětem bude ponecháno na vzdělání více času, než je bezpodmínečně nutné, apod. A tak se sám volný čas stává univerzálním a směnitelným spotřebním statkem.¹⁵

Vnitřní souvislost funkcí rodiny a jejich vliv na množství a charakter volného času si můžeme dokumentovat dále na příkladu sociální funkce, jejíž význam spočívá v tom, že rodina předává svým členům určitou sociální pozici. Tato funkce je zvláště významná pro třídní společnost, kde udržování třídních až kastovních přehrad je důležitým činitelem sociální rovnováhy. V socialistické společnosti se tato funkce výrazně transformuje, ztrácí svou třídní povahu a projevuje se spíše v udržování jemných interindividuálních rozdílů a v předávání obecné kultury. Můžeme si to ilustrovat na těchto významných změnách:

Tak například za socialismu není již funkcí rodiny předat určitý majetek a tím zajistit budoucnost dětí. Budoucnost je zajištěna převážně jen tak, že rodina společně se společností umožňuje dosáhnout určitého vzdělání a určitých osobních vlastností jako předpokladu pro získání určité sociální pozice. V situaci, kdy tedy rodina nezajišťuje budoucnost svých dětí kumulací majetku, zejména takového, který by mohl plnit kapitálové funkce, je zřejmé, že musí své snahy k zajištění potomstva upínat spíše směrem k výchově svých dětí ve smyslu získání předpokladu pro společensky žádoucí a odměňovaný výkon. Dovedeme si již asi představit, jaké to má revoluční následky pro orientaci činností rodiny. Je ovšem také třeba

¹⁵ Srovnej: A. Cervinka a kol., *Práce a volný čas*, NPL 1966, s. 16–17.

vidět, že se tato kvalita rodiny projevuje postupně a že na druhé straně i dnes akumulace osobního vlastnictví umožňující snadné zařízení a vybavení nové domácnosti může být významným činitelem pro zvýhodnění životního startu mladých lidí.

Otázka ovšem nyní zní, jak se tyto změny projevují ve struktuře volného času. Je čas jejich přesným odrazem a můžeme jej dokonce považovat za neproblematický indikátor těchto tak hlubokých změn? Odpověď nemůže být jednoznačná. Celkové množství času věnovaného práci se totiž může změnit, protože se projeví jiné potřeby a vystoupí do popředí jiné funkce. Prostředky získané prací mohou nyní být věnovány na spotřební předměty, nikoli na akumulaci kapitálu. Změní se spíše charakter činnosti ve volném čase, změni se spíše struktura rodiny, protože bude mít více finančních možností k vytvoření předpokladů pro cestování, sport, rekreaci apod. Změny se tedy projeví složitým odrazem ve struktuře volného času, aniž by se třeba nutně muselo měnit jeho množství.

Ptáme-li se na omezující vliv funkcí rodiny z hlediska autentických potřeb člověka, můžeme zde sledovat jeden velmi složitý a až existenciální problém, mající povahu jak individuální, tak společenskou. Je to problém reprodukční funkce ve společnosti, již z řady důvodů dosud nedokázala nahradit žádná jiná společenská instituce. Tímto problémem se v této stati zabýváme na podkladě empirického materiálu, avšak v této souvislosti můžeme naznačit jeho teoretickou rovinu.

Plození a výchova dětí je jakousi přirozenou lidskou potřebou, jež však má celou řadu kulturních forem a závisí na širších společenských podmínkách. Reprodukční funkce rodiny se jeví jak ze společenského, tak i z individuálního hlediska základní funkcí rodiny. Zdá se, že ostatní funkce se vyvíjejí vždy v souvislosti s touto funkcí. Ona vymezuje základní rámec pro potřeby ostatní, vymezuje, jak daleko může individuum jít v realizaci svých potřeb. Problém autenticity lidských potřeb se nám zde jeví v novém světle, v němž vidíme, že autentická primárnost reprodukční funkce omezuje možnosti autentického projevení dalších potřeb.

Volný čas se zde ukazuje jako obecně dostatečně průkazný indikátor této tendence — pokud jsou v rodině děti vyžadující péči, čas jim věnovaný narůstá, zatímco čas věnovaný jiným činnostem klesá. Mimořádné množství volného času věnovaného dětem však například ještě nevypovídá o tom, jak se může realizovat potřeba citové stability, a tedy i ta důležitá funkce rodiny, kterou bychom mohli nazvat udržování citové rovnováhy. Zde čas sám o sobě není indikátorem, protože citová rovnováha se spíše projevuje v kooperativním charakteru činnosti v rodině, ve vzájemných pocitech, je výrazem spokojenosti členů rodiny se svou pozicí apod. Jen čas trávený manželskými partnery společně může do určité míry indikovat, zda se v rodině projevuje spíše tendence k soudružnosti nebo ke konfliktu.

Problém, nakolik změny ve způsobu trávení mimopracovní doby i volného času souvisejí se změnami ve funkcích rodiny a naopak, jak změny ve funkcích rodiny ovlivňují způsob trávení času, jak tedy čas může indikovat změny v rodině, je komplikován ještě tím, že v každé jednotlivé konkrétní činnosti se může promítat současně více funkcí.¹⁶

Problém funkcí rodiny, autenticity potřeb a volného času tvoří velmi složitou problematiku, kterou bylo možné v tomto krátkém článku jen naznačit. Vidíme zde silný vliv skupinové struktury a jejích vazeb k sociálnímu prostředí na množství a způsob využití volného času jednotlivými členy rodiny. Náročnější řešení tohoto problému by muselo být předmětem nejen specializovanější studie, ale také historičtější orientovaných výzkumů.

Specifickým problémem je vícegenerační rodina a volný čas. Rozšířená rodina, existující v zemích na prahu industrializace, zjednodušuje péči o děti tak, že v rodině nejsou zábrany pro populační růst. V zemích s nejvyšší životní úrovní nacházíme pokusy o řešení problému prostřednictvím nových forem rodiny, jež stále častěji připomínají tyto archaické formy.

U nás jako klasický příklad takové rozšířené rodiny převládá typ rodiny vícegenerační a v podvědomí lidí by měl přinášet větší svobodu, více volného času.

Ostravský výzkum však před nás polo-

¹⁶ L. Hrdý, *Návštěva koncertů umělecké hudby*, Sociologický časopis 1971/3, s. 306–308.

žil zajímavý a do určité míry překvapivý fakt. Členové vícegeneračních rodin mají méně času než členové rodin jednogeneračních a dvougeneračních. Tak například zatímco průměrné množství volného času, bez ohledu na typ domácnosti, je u dotazovaných kolem 35 hodin za týden, dotázaný z domácnosti trojgenerační má pouze necelých 29 hodin volného času za týden (opět podle průměru). Naproti tomu členové domácnosti, kde žije buď dotazovaný sám, nebo jen se svou družkou nebo manželkou, mají nejvyšší průměrné množství volného času za týden: kolem 36 hodin. V souvislosti s interpretací tohoto faktu byla v naší výzkumné zprávě vyslovena nová hypotéza, že výrazně nižší průměr volného času se pravděpodobně váže jen k některé z rolí v rodině, a tudíž také jen k některé osobě.¹⁷

V našem případě jde však spíše o uvedení problému než o jeho řešení, protože neznáme příčiny tohoto stavu. Nevíme, zda péče o staré lidi převládá nad péčí starších lidí o děti atd. Nevíme, nakolik se zde prostě projevuje větší povinnost rodinné komunikace apod. Zdá se však, že pro řešení problému napětí mezi funkcemi rodiny a volným časem jejích členů nepřipadá tato cesta v úvahu. Přitom jsme ponechali stranou skutečnost, že to je z hlediska rodinných vztahů jen výjimečně vhodná forma rodinné organizace a že v Ostravě je vzácnějším jevem než v jiných oblastech republiky. (Podle mikrocensu 1967 existuje v celé ČSSR kolem 20 % vícegeneračních domácností, zatímco ve výběrovém souboru ostravském bylo takových domácností pouze asi 5 %.)

Protože množství členů rodiny a její velikost výrazně ovlivňují množství volného času lidí i strukturu aktivit, ukazují nám na další problém. Jestliže se často problém populačního růstu nazírá do určité míry oprávněně optikou příjmu a bytových podmínek, náš výzkum ukazuje, že do těchto úvah bude třeba zahrnout i množství volného času a hlavně jeho strukturu jako významný faktor při předvidání populačních trendů.

Je totiž více než pravděpodobné, že snaha po udržení a zachování si určitého množství volného času, a tím i snaha po udržení určitého životního stylu se stává významným sociálním regulativem, pokud

jde o rozhodování o tom, kolik rodina bude mít děti a zda vůbec bude mít děti. Počet dětí jako regulativ sociálního postavení funguje častěji u lidí s nejvyššími statusovými charakteristikami — a k těm pravděpodobně patří i určitý způsob života a s ním spojené určité množství volného času.

Charakter rodiny, její velikost, struktura atd. se v našem výzkumu jeví jako skutečnosti ovlivňující množství i strukturu volného času individua. Způsob trávení volného času jako indikátor životního stylu se jeví do značné míry jako funkce rodiny. Životní styl příznačný pro většinu populace je zřejmě orientován na domov a rodinu. Rodinné aktivity svou převahou vytlačují aktivity ostatní a ponechávají jim jen velmi zúžený časový prostor. Na tyto meze však naráží větší rozmanitost zájmů člověka.

V principu můžeme předpokládat dva druhy projevu možného konfliktu:

1. Konflikt akutní a zjevný, kdy se lidé bezprostředně snaží snížit svůj podíl v rodinných aktivitách a rozšířit svou účast v kolektivitách jiných (přátelé, spolky, sportovní oddíly apod.) nebo dosáhnout větší individualizace svého vlastního životního stylu.

2. Konflikt latentní, kdy se člověk spíše přizpůsobuje situaci vlastní rodiny a dokonce nalézá náhradní aktivity, jež umožňují kompromis mezi požadavky rodiny a vlastními zájmy. Toto přizpůsobení může nakonec vrcholit i v přizpůsobení aktuálních hodnot člověka těmto požadavkům a ve vytvoření neautentických potřeb.

Složitost problému spočívá v tom, že u některých lidí dochází zřejmě k postupnému přizpůsobení a k redukci člověka na „homo familiaris“. Tato redukce navazuje na přirozenou potřebu života v intimních rodinných vztazích, avšak vzhledem k ostatním potřebám se stává výrazným omezením plnosti lidské osobnosti.

Z hlediska daného časového okamžiku se nám tato redukce člověka a hypertrofie rodiny jako pospolitosti volné chvíle musí jevit jako nevyhnutelná a zákonitá. Z hlediska perspektivy, a tedy i sociálního plánování se však s tímto konstatacím nemůžeme spokojit. Nejde jen o filosofický imperativ všestranného rozvoje

¹⁷ Srovnej: B. Filípcová a kol., cit. dílo, svazek 32, Volný čas a rodina, s. 203—208.

человека, але také o reálné trendy, jež bychom mohli v budoucnosti předvídat.

Životní styl silně orientovaný na rodinu je typický pro nižší příjmové kategorie a pro kategorie s nižším vzděláním. Změna podmínek, jež může spočívat nejen v absolutním růstu mimopracovního času, ale především ve zlepšených sociálních službách, by pravděpodobně vedla k posunu rodinně orientovaného životního stylu ke stylu více vyrovnanému. Podobné účinky bude mít rostoucí vzdělanost a rostoucí příjmy obyvatelstva.

Jestliže jsme vyslovili předpoklad určitého posunu životního stylu od rodinně orientovaného k více vyrovnanému, znamená to však pokles rodinných aktivit na podřadné místo. Dosavadní výzkumy a vývojové trendy spíše ukazují, že existuje jakýsi limit tohoto poklesu a že rodinné aktivity tvoří vždy jedno ze základních ohnisek životního stylu. Ne-li jeho skutečnou osu. Vyplyvá to i z toho, že rodina je vskutku pospolitostí volné chvíle. Že tato její funkce přesahuje někdy svou optimální mez z hlediska individua, je však již problém podmínek, jež lidé mají k realizaci volného času.

Резюме

Фишерова В.: Семья — общность досуга?

Большинство исследований свободного времени обращает внимание на действительность, что преобладающее большинство свободного времени индивидуума проводится совместно с остальными членами его семьи. Разные роли исполняющиеся в рамках семейной группы всегда специфицируются и в известной мере определяют простор и меру свободы для выполнения времени, который каждый человек может использовать. Об этом свидетельствуют исследования «Свободное время жителей г. Острава», подтверждающие напр. уже традиционно известную действительность, что у женщин в среднем почти на 11 часов в неделю меньше досуга, особенно такого, которого можно было бы отвести для своих интересов. Проблема усложняется еще тем, что ряд деятельности делается членами семьи совместно.

Является ли семья, таким образом, общностью досуга? Или только социальным пространством свободного времени человека, или еще чем-то сверх этого? Ответ на этот вопрос не однозначен. Итоги исследования г. Острава показывают, что семья этой общностью действительно и есть. Если мы считаем частотность и популярность показателем ценности, то оказывается, что семейные деятельности являются одной из самых важных в субъективном отношении компонентов досуга остравского гражданина и видимо почти каждого нашего гражданина.

Забота о семье и детях является деятельностью, которую все 90% опрошенных считает важным делом.

С другой стороны, однако, семья является общностью досуга в степени превышающей эти потребности, так как пространство для выбора ограничено. Кажется, что способ проведения досуга содержит серьезные напряжения. С точки зрения эмпирического подхода все мало ясным является отношение способа времяпрепровождения и т. наз. «распада семьи». Международные исследования показали значение социальных взаимодействий отдельных членов семьи вне рамок семьи. Значение гомогенных или гетерогенных социальных взаимодействий поэтому нужно изучать в связи с тенденциями в личной жизни семей и супружеских пар. Возможно формулировать гипотезу, что слишком большая часть досуга проводимого в семейном кругу равно как слишком много свободного времени проводимого вне семьи вызывает напряжение внутри семьи.

Следовательно, здесь наблюдается вопрос меры аутентичности потребностей семейной жизни, которые нельзя решить иначе чем при помощи анализа функций семьи и их трансформации. Функция семьи эмпирически отражается также в определенных специализированных деятельности. Марксистский анализ функций семьи, конечно, что-то другое чем функционалистский подход к проблеме семьи, так как он ищет в анализе функций объективную основу требований, предъявляемых к семье, он не прикрывает определенных противоречий в них и он ищет тенденции к изменениям. Конечно, вопрос в том, как изменения в функциях семьи проявляют себя в структуре досуга. Ответ опять не однозначен. Общая величина времени, отведенного для работы, может изменяться, так как покажутся новые потребности и на первый план выступят другие функции. Величина свободного времени не высказывает всегда о том, как осуществляется определенная потребность. Напр., о функции следить за определенным равновесием чувств мы не можем судить только по величине совместно проведенного времени.

Характер семьи, ее величина, структура и т. д. оказались в нашем исследовании действительностями влияющими на величину и структуру досуга индивидуума. Способ проведения досуга как показатель стиля жизни в значительной степени представляется как функция семьи. Семейные деятельности своим перевесом вытесняют остальные деятельности и оставляют для них только суженное пространство времени. На эти границы наталкивается, однако, более значительное разнообразие интересов человека. Это уже, однако, является также проблемой условий, которые людям предоставлены при осуществлении деятельности свободного времени.

Summary

Fišerová V.: The Family — A Community of Leisure?

The majority of leisure researches unambiguously shows that the individual spends

the greater part of his leisure together with the other members of his family. Various roles realized within the family group are always specified and, to a certain extent, determine the space and degree of freedom for spending the time that stands at every individual's disposal. This is also demonstrated by the results of the research "Leisure of the Ostrava Population" documenting e. g. the traditionally known fact that, on the average, in a week—time women have by eleven hours less free time — especially such as they could devote to pursuing their interests. Moreover, the problem is complicated by a great number of activities being performed by the common effort of all the members of the family.

With a view to the above, is the family a community of leisure? Is it a mere "social space" of man's leisure or is it something more? The reply to this question is not unambiguous. The results of the Ostrava research show that, to a considerable degree, the family actually represents a community of this kind. If we consider frequency and preference as indicators of value, family activities appear to be one of the subjectively most relevant components of the leisure of the Ostrava citizens and, evidently, of almost all the inhabitants of this country. The care of family and children is an activity considered as important by full 90 % of the respondents.

On the other hand, however, the family is a community of leisure to an extent exceeding these needs, because the space of choice is limited. It seems that in the way of spending leisure there are serious tensions. From the visual angle of the empirical approach, the relation between the way of spending leisure and the so-called "disintegration" of the family is still rather vague. International researches have revealed the significance of the social interactions of individual family members outside the family. Consequently, the significance of homogeneous or heterogeneous social interactions must be examined in connection with the

tendencies prevailing in the private life of families and marriage partners. A hypothesis can be formulated asserting that too much leisure spent at home, as well as too much leisure spent outside home lead to a tension within the family.

And so there is the question of the extent and authenticity of the needs of family life which cannot be solved otherwise than by analysing the family functions and their transformation. The function of the family may also be empirically grasped in terms of certain specialized activities. The Marxist analysis of the family functions, of course, greatly differs from the functionalistic approach to the problem of the family: in the analysis of functions, it tries to discover the objective basis of the claims laid on the family without trying to conceal their contradictions, and searches for tendencies to change.

Of course, there is the question of how the changes in the family functions manifest themselves in the structure of leisure. Again, the reply is not unambiguous, for the total amount of time devoted to work may be subject to change: new needs will arise and other functions will come to the fore. The amount of leisure does not always indicate the way in which a specific need is realized. E. g. the function of maintaining a certain emotional balance cannot be judged merely in terms of the amount of time spent in each other's company.

In our research, the character of the family, its size, its structure, etc., proved to be realities influencing both the amount and the structure of the individual's leisure. The way of spending leisure as an indicator of the style of living appears to be a function of the family. By their predominance, the family activities reduce the significance of all the other activities, leaving them only a narrowed space of time. However, the greater variety of man's interests is striking against these limits. This, naturally, is also a problem of the conditions people have for the realization of leisure.